

המבנה השלטוני של הרומאים בארץ-ישראל ידוע לנו היטב וכמעט בבלי לחזור ולתארו. בימי אוגוסטוס וטיבריוס נמצא בה praefectus, הוא ה־ἐπαρχος הנזכר פעמים הרבה, גם בספרות חז"ל: אפרכין, אפרכוס ועוד. מימי קלאודיוס ואילך עמד בראש המנהל ה־procurator, ביוונית ה־ἐπίτροπος וגם הוא נזכר במקורות חז"ל: אפיטרופוס (ולעתים נמצא השם בשינויי כתיב). תפקידו העיקרי היה לפקח על ענייני הכלכלה והכספים, ותפקידו הצבאיים והמשפטיים היו מעין תוספת.¹ ואולם עיקר המגע של האוכלוסייה היהודית – שהייתה חקלאית ברובה הגדול – עם השלטון היה עם אנשי השדה, הממונים על ביצוע הוראות השלטון, בעיקר בעניינים האגרריים, ובראש ובראשונה כמובן בעניין המסים. במקרים שבהם מדובר במקורות חז"ל בנוציגי השלטון ובכלל באנשים הפוקחים עין על הנעשה בסביבתם נזכרים ממונים אלה, והם הנקראים מסיקין או מציקין.

1 ראו: E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*, I, Leipzig 1901, pp. 454ff. המהדורה האנגלית: *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.–A.D. 135)*, eds. G. Vermes & F. Millar, Edinburgh 1973-87, I, pp. 358–359; M. Rostovtzev, *Studien zur Geschichte des römischen Kolonatus*, Leipzig 1910, pp. 129, 135; 'מ' שטרן, 'המשטר הרומי בפרובינציה "יודיאה" מן החורבן ועד למרד בר־כוכבא', ש' ספראי, י' צפיר ומ' שטרן (עורכים), ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 1; H.G. Pflaum, *The Roman Near East*, Cambridge, Mass. 1993, pp. 45ff.; F. Millar, *The Roman Near East*, Cambridge, Mass. 1993, pp. 45ff.; O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten*, Berlin 1963, 'Procurator', RE, XXIII, 1, 1957, cols. 1239ff.; N. Lewis, *The Roman Colonate*, New York 1925, p. 147 (בייחוד על הפרוקורטורים); *Life in Egypt under Roman Rule*, Oxford 1983, p. 74

המקור הקדום ביותר המזכיר אותם הוא במשנה, בדיון על גזל קרקע: 'הגזול שדה מחברו ונטלוה מסיקין, אם מכת מדינה היא, אומר לו: הרי שלך לפניך, ואם מחמת הגזול, חייב להעמיד לו שדה אחר'.² את הביטוי 'מכת מדינה' ניתן לפרש: עת פורענות, גזרות, הפקעות. ואז יש לפרש את המילים 'הרי שלך לפניך' כמעין ביטוי אירוני, כלומר: קח אותה, אם תוכל, מאת המסיק. האפשרות האחרת שם, 'מחמת הגזול', פירושה שאם היה זה מצב רגיל פחות או יותר, והמסיק הפקיע את הקרקע בגלל אשמה או חוב של הגזול, חייב זה כמובן להשיב את הקרקע לנגזל. לגבי המסיקין אפשר ללמוד מכאן שהיו מעין ממונים של השלטון, ושבעת 'מכת מדינה' היו מפקיעים קרקעות על פי הוראותיו, וכן שהיו מפקיעים קרקעות אם למשל לא שולמו עליהן המסים כנדרש.

אותה משנה התפתחה מדיון שמעידים עליו בעקיפין דברי האמוראים, שנאמרו בחצי הראשון של המאה השלישית; רב אמר אז ש'כל הנתפש על חברו חייב לו', כלומר אם גבה השלטון, או כל זכאי אחר, מראובן את החוב שחייב שמעון, חייב שמעון להתחזר לראובן; ואולם ר' יהושע בן לוי, דור אחד מאוחר יותר, ביקש להחזיר חובה זו רק על תשלומים לשלטון: 'בארנון ובגולגולת', כלומר תשלום הארנונה ומס הגולגולת, ונראה שכונתו הייתה למנוע שיזדרזו אדם לשלם את חובו של האחר, מעשה שהיה פתח לסכסוכים. נקודת המוצא לדיונים אלה והמשענת לדברי רב הייתה המשנה 'הגזול שדה ונטלוה מסיקין'.³ ונראה שהשקפה הכללית הראשונית הייתה זו שהשתקפה בדברי ר' יהושע בן לוי, שלפיו תשלום חוב שהיה חייב הוזלת אינו מחייב את הוזלת להתחזר את החוב למשלם. השקפה זו השתקפה במשנה 'נטלוה מסיקין', בצמצום העיקרון הזה במקרים של גזל קרקע, כאשר החרים השלטון (על ידי המסיק) את אדמת החייב שהייתה בידי גזול; אז, כשוו 'מכת מדינה', אין הגזול חייב להתחזר את מחיר הגזילה, אף על פי שהקרקע אינה עוד בידיו.

דיון נוסף בירושלמי מבטא השקפה זאת בדברים שאומר הנגזל בבקשו את החזרת רכושו: 'מהו די יכול מימר ליה, מכל מקום הב לי דידי ומאן דבעי ייתי ויסב מיני' (מהו שיכול [הנגזל] לומר לו? מכל מקום תן לי את שלי, ומי שמבקש [ממני החזר של חוב] יבוא [ויתבע] לקבל ממני).⁴ נסחים אלה שבמשנה ובתלמוד, המכוונים למסיקין, אינם ברורים די צרכם בדרך כלל, אפשר שחלו בהם שיבושים, וייתכן למצוא אולי פירושים אחרים. מכל מקום בדברי הירושלמי אין משום תוספת מידע על מהותם של המסיקין; המידע ההיסטורי הנלמד מקטעים אלה הוא שהמסיקין היו אנשי השלטון שיכלו 'ליטול', כלומר להפקיע קרקע. ובדיון בירושלמי המסיק מוצג בדרך כלל בכינוי גוי. המסיקין לא היו יהודים. את זאת ניתן לראות מן הגרסאות של דברי המשנה 'החזכר שדה מן העכו"ם מעשר ונותן לו';⁵ וגרסת המשנה בירושלמי: 'החזכר שדה מן הנכרי'. ובדברי ההסבר של ר' יוחנן נאמר:

2 משנה, בבא קמא י, ה, והשוו פירוש הרמב"ם למשנה, שם (מהדורת י' קאפה, כרך ד, עמ' מג); וראו נוסח חלקי מקביל בתוספתא, בבא קמא י, ל, ושם נאמר במקום 'מסיקין': 'אנס'; אבל אין להסיק מכאן שאנס ומסיק היינו הן, כפי שאברר במקום אחר.
3 ירושלמי, כתובות יג, ב (לה ע"ד); שם, נדרים ד, ב (לה ע"ד).
4 ירושלמי, בבא קמא י, ו (ז ע"ג).
5 משנה, דמאי ו, ב. כלומר מפרש מעשר תחילה, ואחר כך משלם את המגיע. לשינויי הגרסה 'עכו"ם', 'נכרי' ראו במהדורת המשנה של י"ד הרב הרצוג, ירושלים תשל"ב.

'מן המסיקין שנו, מתוך שאת אומר לו כן [כלומר שהוא חייב במעשר] אף הוא דוחק עצמו ופודה אותה', כלומר ר' יוחנן הבין שמי שנקרא נכרי או גוי הוא מסיק, והוא כאילו היינו הק'.⁶ הדבר סותר לכאורה

את האמור בגרסת הבבלי, שבה הלשון היא 'מקבל [כלומר חוכר] שדה אבותיו ממציק [!] נכרי מעשר ונותן לו; ומן הביטוי 'מציק נכרי' משתמע לכאורה שהיו גם מסיקין יהודים, כדעת אברהם ביכלר.⁷ ואולם יש להאמין בעניין זה לירושלמי, וגם על פי מה שיבוא בהמשך מוכח שמדובר בנכרים.

מי היו מסיקין אלה ומה היה טיבם? ראינו שלפעמים הם נקראים מסיקין ולפעמים מציקין. למילה מסיקין אין בעברית משמעות מתאימה לענייננו (השורש: נס"ק); והיא ה-lectio difficilior, והנאמנה. וכבר הצביע יעקב נחום אפשטיין על העובדה שרוב המקומות הגרסה היא 'מסיקין'.⁸ הכתיב 'מציקין' יש בו מגמה של התאמה לעברית. חז"ל לא פסלו אף אחת משתי הגרסאות, כדברי רב נחמן בר יצחק: 'מאן דתני [מי ששונה] מסיקין לא משתבש ומאן דתני מציקין לא משתבש'.⁹ החשוב בחוקרי ההיסטוריה של התקופה הנדונה, גדליהו אלון, תיאר את המסיקין כך:

אותם מסיקים (או מציקים) שאנו קוראים עליהם במסורת התנאים, אינם אלא ה-conductores - נכרים ויהודים - שדוחקים לאיכרים האריסים ומעלים את מסיהם הקשים ומנשלים אותם מכל אדמתם - הם במשותף עם המלכות, שהם משמשים אותה.¹⁰

שמעון אפלבוים סבור היה שחלק מן המסיקין היו קונדוקטורים (conductores), והחלק האחר - אנשי האצולה הרומאית, כולל המטרוניות. גם לדעתו של אהרן אופנהיימר היו המסיקין

תורתו מי שאינו נקוב על הקרב
תורה ויהוה ויתרם מן הקרב
על שאינו נקוב תורה ויהוה
עד שיצא עליה תורה ומעשרות
... יא
על הודו ויהוה ויהוה ויהוה
מן הודו על הדימי תורה ולא
תאכל עד שיצא עליה תורה
ומעשרות פרו הל יא
המקבל שדה מישראל מן הגר
ומן הכותו חולק לפרהס החובר
שדה טל תמים ונתנו לו אהל יהוה
אמת בוסן שנתנו לו מאתה שדה
ומאנו המין אכל את נטל שדה
אחרת אמתין אחר מעשרות
לוי ב החומר שדה מן הגר
מעשר ונתנו לו יתרה אן העמל
שדה אבותיו מן הגו מעשרות
לוי א. כחן הלי שקבלו שדה
מישראל בלש שחולקין בחולין
בן חולקין בתורה ואלו ערו א
המעשרות ששל מנתן באו ו
ישאל שקבל כמות וטלי הלע
השעשרות בעלים ושמעו אום
השדונו שקבל שדה מירושלמי
מעשר שני לירושלמי ויהוה אום

קטע מתוך משנה מסכת דמאי ה, ב, כתב יד קויפמן המייצג את ענף הנוסח הארץ-ישראלי

6 ירושלמי, דמאי ו, (ב עה כ"ב). ונראה שהכוונה: עומס המעשר (שקיווה כי ישתחרר ממנו) יניע אותו להשתדל לרכוש את החלקה מידי המסיק.
7 בבלי, בבא מציעא קא ע"א; A. Büchler, *Der galiläischer Am-ha'Ares des zweiten Jahrhunderts*, Vienna 1906, p.35.
8 י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, א, ירושלים תשכ"ד, עמ' 435-436. בגרסאות המשנה (בבא קמא י, ה) 'מסיקין', חוץ מפירוש המשנה של הרמב"ם (ראו לעיל בהערה 2); וגם אצל: א"א הרקבי, תשובות הגאונים, ברלין תרמ"ז, עמ' 204; וגם במובאה מן המשנה, ירושלמי, כתובות יג, ב (לה ע"ד). אפשטיין מונה שם דוגמאות של התחלפות צד"י בסמ"ך, ודומה שהגרסה 'מציקין' נראית לו מקורית יותר.
9 בבלי, בבא קמא קטז ע"ב, ובהמשך יש לו לזה הסבר פילולוגי לפי הבנתו. אפשר לראות ב'מציקין' התאמתו של מונח לועזי למילה עברית בעלת צליל דומה, תופעה הנקראת בפי בלשנינו תצלול, ראו למשל: י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א, לפי המפתח, ערך 'תצלול'. ונראה לי שהייתה כוונתו של רב נחמן בר יצחק: ראויים הם המסיקין שנקרא להם: מציקין - שהלוא בוודאי ידע מי הם המסיקין ומאין בא להם השם הנכון.
10 ג' אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ב, תל-אביב תשי"ד-תשט"ו, עמ' 245. לדבריו חלק אחד מן המסיקין היו conductores, והחלק האחר - אנשי האצולה הרומאית.

החוכרים (coloni) הראשיים. לכאורה אמנם ברור ש-conductores הוא לשון הנהגה. הם היו אנשים הנאמנים על הפיסקוס.¹¹

דוגמה טובה למעורבות אנשי צבא בענייני מקרקעין בפרובינקיות, מטעם השלטון, יש בכתובת טרַלֶס (Tralles), שבאסיה הקטנה, בלידיה, מדרום לאַפֶסוס, מהמאה השלישית לספירה. בזכר בה איש צבא, אוֹרְלִיוֹס אוֹנְסִימוֹס, מהלגיון האיירי הראשון, שהיה כנראה וטרן, ממונה על ענייני מסירת קרקע (cessio)¹² ויש לזכור שאת הקרקע באזור אמאוס חילק אספסיינוס בין 8,000 חיילים משוחררים, διαφειμένοι (מהפועל διαφήμι). בדרך קיצונית הרבה יותר הלך טיגוניוס רופוס לאחר שדיכא את מרד בר־כוכבא. הוא הפקיע את אדמת יהודה. כפי שציין אלון, נראה שקרקעות אלה נפלו לידי אנסים ומסיקים.¹³

חלק מקרקעות ארץ־ישראל נפלו אפוא לידי חיילים משוחררים, הם המסיקין, ומוראם היה על התקלאים היהודים. כמה תעודות מעידות על המונח הזה, μισσάκιος. לאחר שהשלמתי את כתיבת מאמרי זה נודע לי כי את ההצעה: מסיק = μισσάκιος כבר העלה אליעזר ש' רוזנטל ז"ל, בדיסרטציה שלו;¹⁴ לעתים קרובות יותר אנחנו מוצאים בפירוסיים את המונח veteranus, אף הוא בכתב יווני: σούτρανός. אבל נראה שלא כל וטרנוס היה מיסיקיוס. מיסיקיוס היה מי שהשלים לא רק את הוּמְן

11 ראו: ש' אפלבוּם, 'שאלת הקרקע ומרד בר־כוכבא', ארץ־ישראל, ח (תשכ"ז), עמ' 285-287; S. Applebaum, 'Judaea as a Roman Province', H. Temporini & W. Haase (eds.), *Principat, ANRW*, II, 8, Berlin 1977, pp. 392-391; א' אופנהיימר, 'הפרשת מעשר ראשון במציאות שלאחר חורבן הבית השני', סיני, פג (תשל"ח), עמ' 283; ד' גולדבלט, 'יהודי ארץ־ישראל בשנים 70-132', א' רפפורט (עורך), יהודה ורומא: מרידות היהודים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 159, הוא מציין שהמונח מסיקין (כמו גם סיקריקין) מצוי רק בתקופה שאחרי מרד בר־כוכבא; וראו גם: מ' מור, 'מרד בר־כוכבא - האם היה מרד איכרים', א' אופנהיימר, א' כשר וא' רפפורט (עורכים), אדם ואדמה, ירושלים תשמ"ו, עמ' 103-105. וראו עוד על קונדוקטורים (conductores); M. Rostovtzev, *Geschichte der Staatspacht*, Leipzig 1902, pp. 376, 441; D.J. Crawford, 'Imperial Estates', M.I. Finley (ed.), *Studies in Roman Property*, Cambridge 1976, pp. 48-50; H. Pavis d'Escurac, *La préfecture de l'annone*, Rome 1976, pp. 160, 187; D.P. Kehoe, *The Economics of Agriculture in Roman Imperial Estates*, Göttingen 1988, p. 122; idem, *Investment, Profit, and Tenancy, the Jurists of the Roman Agrarian Economy*, Ann Arbor 1997, p. 176, n. 89.

12 כתובת טרלס ראו: H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin 1954, no. 8875. ונוסח הכתובת שם: Ἀρ. Ὁνήσιμος στρατιώτης λ[ε]γι[ο]ν[ο]σ πρώτης Ἰλ[λ]υρ[ι]ακ[ῆ]ς [α]λ[λ] [τ]ούτων [α]ριστοῦτος לפי הפרסום, וראו שם את מראי המקום לספרי המשפט; tutor הוא כאן ה־ἐπίτροπος היווני. ראו למשל: אל הגלטיים ד, ב.

13 ראו אצל יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים ז', 217. *LCL*, Cambridge, Mass. 1961, III, p. 866. ושם נאמר: ὁ κατακοσίουσ δὲ μόνουσ ἀπὸ τῆσ στρατιῶσ διαφειμένοισ χωρίον ἔδωκεν εἰσ κατοίησιν, ὃ καλεῖται μὲν Ἀμμαοῦσ לפני כן ציין יוסף בן מתתיהו שאספסיינוס סילק ידו מארץ היהודים, ובנוסח היווני הנדפס כאן: 'הוא רק העניק כפר להתיישבות לשמונה מאות [חיילים] משוחררים, [מקום] הנקרא אמאוס'. ראו את הדיון על כל הפסקה הזאת בדברי יוסף בן מתתיהו (שם, סעיפים 216-217) אצל: ב' איזק, 'אדמת יהודים בפרובינקיה יודיאה לאחר שנת 70 לספירה', אופנהיימר, כשר ורפפורט (לעיל, הערה 11), עמ' 87-94. ובגרסה אנגלית: 'Judaea after AD 70', *JJS*, pp. 44-50 (1984), 35. לא כן היו פני הדברים אחרי מרד בר־כוכבא, כאשר טיגוניוס רופוס 'שעבד' את ארץ היהודים; ראו: A. Büchler, *The Economic Conditions of Judaea after the Destruction of the Second Temple*, London 1912, p. 40; והשוו: אלון (לעיל הערה 10), עמ' 55-56; M. Smallwood, *The Jews under Roman Rule*, Leiden 1976, p. 476; א"ש רוזנטל, 'לעריכת מסכת פסח־ראשון, בבלי', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשי"ט, עמ' 24, הערה 1. אכן כיווני לדעת גדול.

הקצוב, אלא המשיך לשרת עוד ארבע-חמש שנים; השחרור שלו היה *honesta missione*, 'שחרור מכובד', ונראה שמכאן מקורו של המונח.

הדאגה לחיילים המשוחררים הייתה תכונה קבועה ויציבה לאורך תקופת גדולתה של רומי. הקיסר קונסטנטינוס קובע באחת מפקודותיו שיש להעניק לוטרנים קרקעות פנויות, שתהיינה להם רכוש נצח, משוחרר ממסים; יתר על כן, הם יקבלו כסף במזומנים כדי לרכוש לעצמם את הדרוש לעיבוד נחלותיהם, 25,000 פוליס; וכן יקבלו צמד שוורים ו-100 מודים של זרעים שונים. המשוחררים מהצבא הרומאי היו בוחרים להם מקום, בדרך כלל כפר עשיר, להתיישב בו, ואפשר למצוא במקורות הזמן עדויות על בעיות הקליטה שלהם.¹⁵

כתובת מימי הקיסר קליגולה, משנת 41 לספירה, מספרת שפלפניוס (M. Palfennius), קנטוריון בלגיון השישי (Ferrata) מסר להרניוס קפיטו (C. Herennius Capito) עשר ליברות כסף, כדי להקים יד זיכרון לקיסר טיבריוס (14-37); נראה שמדובר על פסל של הקיסר שהתכוונו להעמידו כארבע שנים אחרי מותו. אותו קפיטו ידוע לנו מיוסף בן מתתיהו וגם מפילון; הוא היה מושל בארץ-ישראל, באזור יבנה. בכתובת הוא נושא כבר את התואר *praefectus veteranorum*, ממונה על הוטרנים; ניכר שהשניים, קפיטו ופלפניוס, שירתו יחד ביהודה.¹⁶

המיסיקיים נזכרים בתעודות יווניות ממצרים. באחת מהן מדובר על בעייתן של נשים מצריות שנישאו למיסיקיים, ושמונעים מהן את הזכות להיקרא רומאיות. באחרת נמצא מעשה בבתו של מיסיקיוס שנחשבה רומאית, אבל לא הרשו לה לקבל את ירושת אמה, שהייתה מצרייה.¹⁷

בשנת 63 (בימי נירון) התנהל דיון בבית משפט במצרים, באזור תיאדלפיה (Theadelphia – תפיים) על זכויותיהם של המיסיקיים במקומות התנחלותם *ἐπὶ τῶν μισσαίων περὶ τῆς πολιτείας*

15 ראו מקרים של חיילים משוחררים שהמשיכו לשרת למעלה מהזמן הקצוב של 25 שנים: B.C. Welles, *The Parchments* P.M. Meyer, *Das and Papyri (The Excavations at Dura-Europos)*, New Haven 1959, p. 303. *Heerwesen der Ptolemäer und Römer in Ägypten*, Leipzig 1900, pp. 127-130; *Codex Theodosianus*, 7, 20, 3 (Th.Mommsen, Berlin 1962, p. 351). פוליס היה כינוי לכמה סוגי מטבעות; נראה שכאן הכוונה למטבעות נחושת. המודים הוא מידת נפה, קרוב לתשעה ליטרים. ראו: C. Daremberg & E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Paris 1877, 'modius' (idem. II [2], p. 1227), 'foliis' A. Neumann, 'Veterani', RE, Suppl. IX, 20, 3 (idem. III [2], pp. 1957-1958) (1962), cols. 1597-1609. טורים 1601-1608, על ההטבות שקיבלו, ובעיקר שחרור ממסים; וראו שם, טור 1607, על הפקעות קרקע לטובת הוטרנים. ראו גם: J.P. Mispoulet, 'Veteranus', נ'קמ'רג וסליו, (שם), ה, עמ' 773-775. ושם עמ' 774-775 על *misicii*. וראו: C. Marek, 'Der römische Inschriftenstein von Barāqīš', *Arabia Felix: Festschrift W.W. Müller*, (ed. N. Nebes), Wiesbaden 1994, pp. 182-186, ושם רשימה של ארבעים ושמונה שמות של אנשי צבא המוגדרים *missicii*, רובם מן המאה הראשונה עד השלישית לספירה. וראו אצלו שם דיון על המונח הזה, ושם מראי מקום למהקרים נוספים. על התיישבותם של משוחררים מהצבא ראו: לואיס (לעיל, הערה 1), עמ' 20-25.

16 ראו: P. Fraccaro, 'C. Herennius Capito di Teate, procurator di Livia di Tiberio e di Gaio', *Athenum*, n.s. 18 (1940), pp. 136-144; (LCL), Cambridge, Mass. 1981, 159-158, יח, עמ' 102. IX, p. 102. Philo, *Legatio ad Gaium*, 30, 199 (ed. M. Smallwood, Leiden 1970, p. 105) בפרשת בריחתו של אגריפס הראשון (נכד הורדוס); השוו: שירר, המהדורה הגרמנית (לעיל, הערה 1), א, עמ' 503, 551; ד' שוורץ, אגריפס הראשון, ירושלים תשמ"ז, עמ' 17, 59, 73.

17 P.M. Meyer, E. Seckel & W. Schubart (eds.), *Der Gnomon des Idios Logos*, Berlin 1919, nos. 53, 54; והשוו: P.M. Meyer, *Juristische Papyri*, Berlin 1920, pp. 330-331

וההכרעה של הפרפקטוס טוסקוס (Tuscus) הייתה שאין להחליט באופן כוללני, אלא יש לבדוק כל מקרה לחוד, כי המיסיקיים באים מיחידות שונות, ממקצועות צבאיים שונים.¹⁸ במה שנוגע לידיעות ישירות בדבר וטרנים ומיסיקיים בארץ-ישראל – במידה שהן ידועות לי – בעזון שבשומרון נמצאה כתובת קבורה של מי שהיה וטרן οὐετρανός ושמו אנטוניוס אלכסנדרוס, ואפשר לשער שאותו אנטוניוס היה מן החיילים המשוחררים שהביא השלטון לשם. זמנה כנראה מן המאה השנייה.¹⁹

כתובת הקבורה של הוטרן אנטוניוס אלכסנדרוס מעזון שבשומרון

משמעותי ביותר הוא פפירוס שזמנו 135-136 לספירה, והוא מכתבו של המיסיקיוס פאולינוס (Paulinus), מי שהיה מן העומדים להשתחרר כעבור שנה מצבאו של הדריינוס, ככל הנראה לאחר דיכוי מרד בר-כוכבא; הוא כותב אל אחיו ולריוס (Valerius) על ידי חייל משוחרר ששמו טרַנְטִיאנוס

18 A. Bataille et al. (eds.), *Les papyrus Fouad I*, Cairo 1939, pp. 39-41, no. 21; L. Westerman, 'The Prefect and E. Kiessling (ed.), *the Veterans in Egypt*', *Classical Philology*, 26 (1941), p. 21; ראו את התעודה גם אצל: *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten*, VIII, Wiesbaden 1965, p. 15, no. 9668 על העתק נוסף של סיפור אותה פרשה, בפפירוס הנמצא באוסלו, ראו: S. Daris, 'Sul papiroOsloense inv. 1451', *Aegyptus*, 42 (1962), p. 123. וראו עוד: μισσίατος, *idem, Il lessico latino nel Greco d'Egitto*, Barcelona 1971, s.v. ושם מראי מקום.

19 ראו: R.J. Bull, 'A Roman Veteran's Epitaph from Azzun, Jordan', *PEQ*, 98 (1966), p. 163; וראו גם את ניסיונו לשער את זמנה, בעמ' 164-165. הכתובת נתפרסמה בתוך: G.A. Reisner et al., *Harvard Excavations at Samaria*, Cambridge, Mass. 1924, p. 20. נמצאת שם המילה VIXIL, קיצור של vexillatio, שפירושה בדרך כלל יחידה צבאית, אבל במשמעות מיוחדת: וטרנים שהתחייבו להיות בכוננות חמש שנים אחרי השירות (וכנראה הם שנקראו misicii). ראו: A. Neumann, 'Vexillatio', *RE*, VIII, A, 1958, cols. 2444-2445. אבי-יונה סבור היה כי גילה עקבות של מסיקין בכתובת קבורה מערב (עראבה של ימינו), מוקדשת לקפיטולינה (Kapitolina), אשת אקוילה (C.C. Aquila); וזה בגדר השערה. ראו: M. Avi-Yonah, 'Newly Discovered Latin and Greek Inscriptions', *QDAP*, 12 (1946), p. 84

(Terentianus), ומבקש מאחיו כי יחכיר לטרנטיאנוס את השדה שיש לו בכפר, בעד שישים דרכמות בשנה, וכי יכתוב לו מה טיב אנשי הכפר, שמא יהיו לו קשיים אתם. מיעוט הפרטים משאיר מקום להשערות, אבל מדובר ככל הנראה בכפר בארץ-ישראל, ואנשי הכפר הם שעלולים היו לגרום צרות לטרנטיאנוס, ואולי לזה רומז הכותב.²⁰

אפשר שרבים מן המסיקיים-המסיקין היו אמנם קונדוקטורים (conductores), אם כי ברור שאין שני המונחים תופפים זה את זה, בניגוד לדעתם של חוקרים שאת דבריהם בעניין הקונדוקטורס הבאתי לעיל. קונדוקטורס הוא כאמור לשון הנהגה, והם היוו בוודאי מעין שכבה חברתית עליונה בקרב המסיקין. הם היו החוכרים הראשיים הממונים על המסיקין, והיו נאמנים על הפיסקוס, ונחשבו גם האחראים למסי המקום. היה להם בדרך כלל חווה חכירה לחמש שנים. מונח אחר, כנראה בעל משמעות זהה, הנמצא בפפירוסים המצריים הוא ἑκλήπτωρ. נראה שבדורות הראשונים היו המסיקין חוכרים עצמאיים ששילמו את דמי החכירה, שהיו בעצם מסי קרקע, במישרין לפיסקוס או לנציגיו. שכבת הקונדוקטורס שעבדו במשך הזמן את שאר המסיקין, בעיקר על ידי הצמדת המסיק, שהיה אריס (colonus) לאחווה גדולה; בפפירוסים נזכרים οὐσιακoί μισθoταί, חוכרים של אחוות גדולות. נוצר נוהג של סיפוח, ἐπιβολή, iunctio; האריס הקטן נעשה כפוף לחוכר הגדול, נחלתו הוצמדה לחלק מסוים של האחווה הגדולה, והוא חייב היה למסור מכסה של ימי עבודה לאחווה הגדולה. מצב זה היה אופייני ביותר למצרים במאה הרביעית לספירה.

באחת הכתובות השתמרו תלונות של קולונים; אולי הכוונה למסיקיים; עיקר טענתם: הם עובדים בפרך ואילו הקונדוקטורס מקובלים יותר בחברה, בזכות המתנות (largitiones) שהם מעניקים.²¹ נאמני המנהל הרומאי לצורך הפיקוח על הקרקעות ועל ניצולן היעיל היו אפוא החיילים המשוחררים, הוטרנים, המסיקיים, שהיו גם רוב המתיישבים הנכרים וגם בעלי סמכות לפעול במקרה הצורך נגד החקלאים היהודים, שבקרבם ישבו. דוגמה בודדת – ככל הידוע לי – המעידה על הימצאות מסיקין במחיצתם ממש של יהודים היא מה שאנחנו מוצאים בתוספתא, בקשר לעניין טומאת הנפלים: מעשה שהיה בשפחתו של מציק אחד, שהטילה נפל לבור; וקרוב לשער שמדובר בחייל משוחרר שחי בקרבם של יהודים.²² מותר לשער שהתיישבות החיילים המשוחררים הרומאיים הפכה במשך הדורות

20 N. Lewis, 'A Veteran in Quest of a Home', *Transactions of the American Philological Association*, 90 (1959), p. 139. (הכתיב באן: μεσσικίος). על בעיותיהם של וטרנים שהתיישבו בארצות נכר ראו: G. Wesch-Klein, *Soziale Aspekte des römischen Heerwesens in der Kaiserzeit*, Stuttgart 1998, pp. 187–188.

21 רוטובצב (לעיל, הערה 1), עמ' 136, 381; *CIL*, VIII, 2, no. 10,570; כתובת מסיק אלח'מיס; וראו את התלונות של וטרנים שחזרו אל כפריהם וטענו שאין מקפידים על זכויותיהם: A. Segrè, 'P. Yale Inv. 152894 and P. Fouad 21', *JRS*, 30 (1940), pp. 135–136; (על P. Fouad 21 ראו גם לעיל, הערה 19); וראו גם: M. Finley, *The Ancient Economy*, London 1985, p. 87; וְשִׁקְלִיין (לעיל הערה 20), עמ' 135.

22 J. Neusner, *The Tosefta*, VI, (מהדורת מ"ש צוקרמאנדל, ירושלים תשכ"ג), עמ' 614–615. אמנם נמצאת באזכורי המסיקין במקום אחד גם הגרסה 'מוסיק' (ראו: New York 1977, p. 126: olive-farmer). וראו גרסאות כיוצא בזה אצל: ש' ליברמן, תוספת ראשונים, ג, ירושלים תרצ"ט, עמ' 148, אבל ברוב המקומות הגרסאות הן 'מסיק', 'מציק', ואין מדובר שם אלא בחייל משוחרר שחי בקרבם של יהודים, missicius.

גורם חשוב מאוד בשינויים הדמוגרפיים באוכלוסיית ארץ-ישראל; היא הייתה אחד הגורמים לירידה משמעותית בשיעור היחסי של אוכלוסיית החקלאים היהודים, לעומת היסודות הנכריים. לא בכדי שאלו עצמם חכמי ארץ-ישראל בימי השלטון הביזנטי אם 'רוב ארץ ישראל נתונה בידי גויים' או 'רוב ארץ ישראל נתונה ביד ישראל'. והכוונה ככל הנראה לאדמות ארץ-ישראל ולחקלאות שבה. אלה עברו בהדרגה לידי המתיישבים הנכרים, משוחררי צבא רומי, שזכו במשך דורות להקצאת קרקעות מטעם השלטון. היהודים נדחפו בהדרגה מן הכפרים אל הערים, ויש יסוד להניח שערב הכיבוש הערבי הם היו אוכלוסייה אורבנית בעיקר.²³

תהליכים אלה משתקפים בבירור בעיקר בשלושה קטעים בספרות חז"ל. כמעין *vaticinium ex eventu* מביא הירושלמי את המעשה בר' יוחנן בן זכאי - או אולי הכוונה לר' עולא - שישב שמונה-עשרה שנים בצָרְב שבגלגל התחתון ולא נזקקו לתורתו אלא מעטים ביותר, ואמר: 'גליל, גליל, שנאת התורה סופך לעשות במסיקין'. כלומר יכולים אנו לשער שבאמצע המאה השלישית או דורות אחדים מאוחר יותר כבר 'עשה הגליל במסיקין'.²⁴ ובמדרש נאמר על הכתוב 'וינקחו דבש מסלע' (דברים לב, יג): 'אלו מצייקים שהחזיקו בה בארץ ישראל, והם קשים להוציא מהם פרוטה כצור; למחר הרי ישראל יורשים את נכסיהם והם עריבים להם כדבש ושמן'; וכן נאמר על 'זיעל משה מערבת מואב ... אשר על פני ירחו ויראהו ה' את כל הארץ את הגלעד עד דן ... נפתלי ואת ארץ אפרים ומנשה ... ארץ יהודה עד הים האחרון ... הנגב ... הפּפּר בקעת ירחו עיר התמרים עד צֶעַר' (דברים לד, א): 'מלמד שהרָאָהוּ ארץ ישראל מיושבת על שלוותה וחזר והראהו מצייקים המצייקין לה; ואת הגלעד ... וחזר והראהו המחריבים אותו [ולהלן] מזכיר באופן דומה את דן, נפתלי, ארץ אפרים ומנשה, ארץ יהודה ... [ובהמשך: הים האחרון, הנגב, הככר, בקעת ירחו, צוער] ... אלו מצייקי ישראל, כגון אלו הבלשים הדרים עם המלכות ועתידיים לאבד עמהם'.²⁵

23 ירושלמי, דמאי ב, א (כב ע"ג). סיבה נוספת הייתה כמובן הריבוי הטבעי הגבוה בקרב יהודי ארץ-ישראל; גם הלחץ הכלכלי וגם ריבוי האוכלוסייה הם שאילצו רבים לרדת מן הארץ או לנטוש את הקרקע ולעבור לערים. על יישוב יהודי גדול בארץ-ישראל מעידים כמה מקורות שיש בהם בוודאי גרעינים של אמת, אף על פי שמהימנותם עשויה להיות מוטלת בספק בכמה נקודות. כאלה הן העדויות המשתמעות מסיפורים על דבר הנוזיר בר צומא (סביב 500 לספירה) וכן מה שנאמר ב'תורת יעקב הנטבל החדש' על אוכלוסיית היהודים הגדולה בעכו ובח'יפה לפני הפלישה המוסלמית. ראו על מקורות אלה וגם מראי מקום לדיונים נוספים: מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), א, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 3-4. על התמעטות האוכלוסייה היהודית, תופעה הדרגתית רצופה, ראו: אלון (לעיל הערה 10), א, עמ' 246-247; ב, עמ' 5. אבל יש לשער שירידה זו נגעה בעיקר למצב הבעלות על הקרקע ובכלל לאוכלוסייה החקלאית, כפי שציין כבר שפרבר: D. Sperber, *Roman Palestine* 200-400: *The Land*, Ramat-Gan 1978, pp. 177-178.

24 ירושלמי, שבת טז, ז (טו ע"ד); והשוו: ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה, עמ' 197.

25 ספרי דבי רב שיו (מהדורת איש-שלום, דף קלה ע"ב); שם שנו (שם, דף קמט ע"א).